

Marosi Ernő

Bencés építkezések a 13. században

Nem régen az itt következő művészettörténeti adalékok címe még „bencés építészet” lett volna. Ma indokoltnak látszik vonakodásunk ettől a címadástól, mert: 1./ a magyarországi bencés rend építkezéseinek 11. századi kezdeteitől fogva feltehető templomaik, monostorépületeik nagy típusbeli változatossága, eltérő építészeti rendszereknek és méreteikben, igényeikben is különböző épületformáknak alkalmazása; 2./ nem igazolható, hogy az „Árpád-kornak” nevezett három évszázadban sajátos rendi építőműhely vagy -iskola létezett volna; valamint 3./ megdőlt az a hipotézis is, mintha a nemzeti kegyuraság intézménye valamelyik – s éppen „bencésnek” mondható – épülettípus részesítette volna előnyben.¹ A 13. századról szólva e vonakodásnak további alapos okai is vannak: ebben a században a bencés rend kétségtelenül nem az egyedüli már; nála a társadalom kétségkívül nagyobb támogatásának örvidenek az újabban feltűnt monasztikus reformrendek, a cisztercieké s a premontreieké, majd még inkább a század új vallásos igényeit kielégítő koldulórendek; utóbb pedig hamar nyilvánvalóvá lesz a bencés rend magyarországi válsága. A tatárjárás pusztítását már nem sokkal az események után gyors intézkedést igénylő szálnalmas bomlás okaként említik – együtt a szerzetesek hanyagságával. Nyilvánvaló: ez a helyzetkép csak megerősítette annak a korábbi (III. Incét illetve III. Honorius reformok kezdeményezésére indító) diagnózisnak a helyességét, amely – már jóval a katasztrófát megelőzően – a centralizált reformrendekhez képest észlelte a bencés monostorok veszélyes hátrányát.²

A 13. századi magyarországi bencés építkezéseket mai szemmel s a művészettörténeti kutatás mai állásának megfelelően tekintve, a szétaprózottság és az elsősorban regionális kapcsolatok diagnózisát megerősíti sokféleségük.³ Ami bennük (s ugyanakkor más rendek: mindenekelőtt a premontreiek építkezéseivel, vagy a világi papság számára ugyanebben a korban emelt épületekkel) közös, inkább a renden kívüli tényezők, társadalmi szokások, konvenciók eredménye. Ma ilyenekként jelennek meg előttünk az egykor a „bencés templomtípus” művészettörténeti konstrukciójának alapul szolgáló vonások: a kereszthajó nélküli, három apszisos elrendezés, az emeletes,⁴ két tornyos nyugati építmény. Hagyományos jellemző a templomok dimenziója is, ami a

¹ V.ö. eddig: *Marosi 1996a*, 131–142, és *Marosi 1996b*, 15–29, továbbá *Marosi 1999a*, 10–27.

² II. Sándor pápa megbízása a pannonthalmi apátnak a magyarországi bencés rend reformálására, Anagni, 1256. október 10: *...accepimus S[ancti] Benedicti excellentissimus ordo in regno Vngarie tam propter ipsius regni depopulationem a Tartaris olim fact[am, ta]m propter abbatum et monachorum in monasteriis eiusdem regni degentium insolentiam ad tantam dissolutionis miseriam iam devenit, quod omnino peribit ibidem, nisi celeri eidem remedio per divinam clementiam et apostolice sedis providentiam succurratur. PRT II. 297, 28. sz.*

³ A sokféleség részben optikai jelenség is: az utóbbi idő kutatásaiban (köztük különösen az egyetemi szakdolgozatokban, disszertációkban) megsaporodtak az épületmonográfiák. Természetesen ugyanez a szempont érvényesül a régészeti kutatási beszámolóknak.

⁴ Ezt a kifejezést tartjuk pontosabbnak és célszerűbbnek ahelyett, hogy „a ... torony alatti tér ... az oldalhajó felé nyitva volt” (*Gerevich T. 1938*, 30), „nyugati toronypárja alatt a mellékhajók folytatódtnak” (uo. 101); [a tornyok] „földszinti tere is bekapcsolódott a mellékhajókba” (*Dercsényi 1956*, 44) vagy „a tornyok alját ... egybenyitották a mellékhajókkal” (uo. 92). Inkább Entz Gézá követjük a nyugati rész leírásában: „A kegyúri karzat földszintjén a mellékhajók utolsó boltszakaszai a karzat illetve a torony alá nyúlnak” (*Entz 1959*, 131), illetve: „kegyúri karzat a toronyár földszintjén és emeletén” (uo. 134.). Entz Géza ugyanis tekintettel volt az egytornyos és az egyhajós templomokhoz járuló nyugati építményekre is.

legjelentősebb emlékeket is európai összehasonlításban meglehetősen egységes, kicsiny méretkategóriába sorolja.⁵

Bennük nem éppen a magyar társadalomnak a monostorok építése iránti bőkezűsége jelenik meg, sokkal inkább a helyi hagyománynak a túlzástól visszatartó ereje.⁶ Sem az épületek méreteiben, sem a konventek kiterjedtebb szellemi tevékenységre alkalmas létszámában, sem életfeltételeiknek biztosításában nem lehet szó túlzásokról – kivételt e tekintetben inkább csak a királyi apátságok alkothattak. Ezek a szűkös feltételek tették olyan katasztrófává a tatárjárást, amelyet még 1344-ben, VI. Kelemen pápa oklevele is a rend hanyatlásának fő okaként említett fel. Ekkor mintegy negyven bencés monostornak részben klerikusok, részben más rendbeli szerzetesek, sőt, világiak által való elfoglalásáról van szó.⁷ Tény: a 13. század második felétől újabb bencés monostoralapításról nem tudunk, s a pusztulásokról szóló építéstörténeti-régészeti adatok is igen ritkák.

Ugyancsak a királyi apátságok esetében, *exemptió*juk révén voltak meg a reális esélyek arra, hogy a centralizáció révén túlhaladják a megyéspüspöki joghatóság alá rendeltségben megnyilvánuló regionális kötöttséget. A magán patronátus alá tartozó monostorok építése azonban alapvetően regionális érdekű maradt. A táji összefüggések iránti érdeklődés az utóbbi évtizedben bontakozik ki a magyar művészettörténet-írásban.⁸ Kétségtelen, hogy e szemléletmód tárgyi előfeltételei, a tájegységeket s a nagytájakat kirajzoló, a korábbiaknál nagyobb számban és egyenletesebben eloszló emlékek is csak a 13. századtól kezdve állnak rendelkezésünkre. A helyi előfeltételek ismeretének hiányában igen nehéz eldönteni, vajon csak a korábbi tagolódás kimutathatatlanságáról van-e szó, vagy egy ekkor kezdődő differenciálódási folyamat első, művészettörténeti *indiciuma*ival rendelkezünk-e.

A 13. század bencés építészete nemcsak a regionális jellegzetességekre, hanem az ezeknek alapjául szolgáló eltérő külső tájékozódási irányokra is szolgál példákkal. Ilyen a lébényi apátsági templom esete (**1. kép**). Az építéstörténetet itt látszólag kiváló írott forrásadatok (1208-ból való alapítólevél, 1221 előttre datálható misealapítvány) alapozzák meg, amelyek azonban ellentmondásban állnak a faragott ornamentika külföldön felismerhető rokonainak datálásával⁹ (különösen: Zwettl, ciszterci kolostor kerengője: 1204–1227 között; Třebíč, bencés kolostor templom, északi portál: 1240 körül?¹⁰). Lébény épülete a magyarországi késői romanika legegységesebb, leginkább szervesen egyöntetű műveinek egyike. Ugyanakkor a hazai középkori építészettörténet fontos láncszeme is.¹¹ A

⁵ A méretviszonyítás szempontját más korszakra, a „közepes nagyságú” gótikus templomépületekre eredményesen alkalmazta: *Palmer 1998*, 3. sk.

⁶ Tanulságos *Dercsényi 1956*, 66. kép összehasonlító ábrája, 13. századi „bencés típusú” nemzeti templomok azonos léptékű alaprajzaival, ahol a legkisebb a kb. 21 x 14 m alapterületű Boldva, legnagyobb, kb. 36 x 18 m Ják (boltozatmagasság: 13 m), Vértesszentkereszt: belül: 32,5 x 16 m (*Kozák É 1993*, 46; boltozatmagasság: kb. 15 m) de a kb. 32 x 18 m alapterületű Lébényben a főhajófal (boltozott?) magassága kb. 20 m! Összehasonlításul: Pannonhalma III: kb. 40 x 16 m (boltozatmagasság: 15 m), Somogyvár: kb. 52 x 29 m.

⁷ *PRT II*. 130. sz., 397. sk.

⁸ Ide vágó kísérletek: *Pannonia Regia* (v.ö.: *Vătăşianu 1966*, továbbá: *Valter 1985*. – Különös megfigyelni a Pannonia-fogalom modern kori historizálásának e kísérletekben megnyilvánuló különféle indítékait!); *Entz 1994* (korábban már: *AHA 14-1968*); újabban: *Dél-Alföld*. – A teljességhez tartozik: *Mencl 1937*. – A művészettörténet szemléletmódja a történelmi tájegységek rekonstrukciójának egyik fontos módszerét is jelenti; ezek forrásokkal való adatolása tekintetében a történettudomány óvatosabb: v.ö. Engel Pál in: *Pannonia Regia* és Kristó Gyula in: *Dél-Alföld*.

⁹ *Marosi 1984*, 123. sk., v.ö. táblázat a 125. oldalon; a stílusrokonsághoz: uo. 109.

¹⁰ *Kuthan 1982*, 83. sk.

¹¹ E jelentőségéhez ld. *Tóth S. 1983*, 391–428; a fejezet típus jelentőségéhez: 409. sk., „az Esztergom, Gyulaféhevár, Lébény és Bamberg felé mutató vonások” Gyulaféhevárról: uo. 420. skk.; Lébény pillértípusának helyzetéről: *Tóth S. 1998*, 61.

két, egymással nehezen összeegyeztethető szempont (*missing link* a VI. Lipót-kori alsó-ausztriai építészet és a 13. század közepe tájának morvaországi kőfaragása között – illetve Magyarországon belül: ennek tükré a Sopronhorpácshoz való viszonyának változó megítélése¹²) rendszerint datálási kompromisszumokban fejeződik ki: a datálás (s az attribúció) a művészettörténet-írás legfontosabb kifejező eszköze. Az igen erősen elnyújtott építésmenet feltételezése egyrészt azt fejezi ki, hogy egy műnek nagy történelmi jelentőséget tulajdonítunk, másrészt azt, hogy nehezen tudunk dönteni. A 13. század építészetében inkább a kicsiny feladatok közé tartozó Lébény építkezéseit két évtizednyi időközre szabni¹³ inkább felel meg a művészettörténész óvatosságának, mint a realitásnak **(2–6. kép)**.

Hasonló a jáki apátsági templom sorsa is a művészettörténet-írásban. Építéstörténetének sarokpontjai: az ismert, 1256-os felszentelési dátum, az a tény, hogy az 1325-ben építettőnek nevezett Nagy Márton *comes* 1221–1230 között mutatható ki, továbbá építéstörténetének, belföldi és külső kapcsolatainak bonyolult viszonylatai. Itt a feltételezett és kimutatott tervváltozások sora is arra való, hogy megalapozza a több mint harminc éves építésmenet feltevését, benne „Bamberg előtti”, „bambergi” fázisokkal és „dunántúli provincializmussal”.¹⁴ Az építésmenet új megfigyeléseken alapuló rekonstrukciója relativizálta a „terv” (s vele a tervváltozások) jelentőségét a templom építésmenetében.¹⁵ Ugyanakkor az a megállapítás, amely a bambergi kapcsolatokat Jákon nem a bambergi építkezés fázisait folyamatosan kísérő jelenségként, hanem egy, lényegében a bambergi épület valamennyi stílusárnyalatához tartozó előképeket magába foglaló formaátvitelként tünteti fel, szükségképpen a jáki munkák időtartamát is megrövidíti.¹⁶ Mindez nem csupán a jáki kőfaragó-művészet feltételezett hatásainak kronológiai kérdéseiben irányadó, hanem érinti a stílusával (pl. Lébényben) felismert jelenségek valószínűsíthető kronológiai helyzetét is **(7. kép)**.

Az újabb magyar művészettörténeti irodalom egyik általános felismerése Lébény és Pannonhalma stílári rokonsága.¹⁷ A pannonthalmi keleti részek stílusfázisával kapcsolatban felmerült a „késő román *koiné*” – és különösen a korai bambergi formavilág történeti kapcsolatokkal is alátámasztható hipotézise.¹⁸ E feltételezett kapcsolatok súlypontja 1217. Következésképp: az a Bamberg, amelyre Lébény és Pannonhalma kapcsán hivatkozunk, nem ugyanaz a Bamberg, amely Ják kapcsán jöhet szóba! A Lébény szempontjából megvonható régió (amelyben egyelőre nehéz meghatározni az adó és a befogadó fél szerepkörét): a VI. Lipót-kori Alsó-Ausztria, majd (már nyilvánvalóbban a befogadó szerepében) Morvaország. Ják elsődleges befogadónak látszik, s jól megrajzolható mind alsó ausztriai hatókörzete (mindenekelőtt Burg Starhemberg, Tulln, Kleinmariazell), mind dekoratív faragványainak nyugat-dunántúli terjedési köre.¹⁹ Feltűnő, hogy a mai – és későbbi középkori – államhatárokat nem respektáló művészettörténelmi viszonylatok rekonstruálhatók. A modern értelemben felfogott, vonalszerű államhatárok ugyan éppen ezen a területen alakultak ki, de csak a 13. század végén, éppen az osztrák

¹² Áttekintése: *Bazsó 1995*, 41–45; v.ö. *Marosi 1997a*, 30. skk.

¹³ V.ö. *Marosi 1984*, 125. old. táblázata: az 1208-as (alapítási) évszám után az 1210-es elejétől (kb. 1212) az 1230-as évek elejéig húzott vonal. Tóth Sándornál is: *Tóth S. 1983*, 423: „Lébény késői részei”.

¹⁴ A kutatások 1980-as évek végi helyzetének és irodalmának áttekintése e szempontból: *Marosi 1987*.

¹⁵ D. Mezey A. – Szentesi E.: A kapuépítmény oromzatának kutatása. In: *Jáki apostolszobrok* 191. skk. illetve D. Mezey A.: A karzatkápolna nyugati falának 13. századi építésmenete. Rekonstrukciós kísérlet. In: *Jáki apostolszobrok* 243. skk.

¹⁶ Von Winterfeld, D.: Bamberg und Ják – Bamberg és Ják. In: *Jáki apostolszobrok* 513–517 és 499–511; „a legmodernebb jáki fejezetek a bambergi nyugati épületrészek stílusfokán, illetve azon is túl mozognak, és így aligha keletkezhettek 1230 előtt”: uo. 511.

¹⁷ *Tóth S. 1983*, 410.

¹⁸ *Takács 1996a*, 218–223.

¹⁹ *Marosi 1997a*, 38. skk.

hercegek és a magyar királyok területi konfliktusai során, amelyekben részt vettek Nyugat-Magyarország birtokos arisztokratái is.²⁰

A magánkegyuraság viszonyai között alapított és épített bencés monostorok regionális helyzetének művészettörténeti jellemzői az érem egyik oldalát alkotják. A másikat nem pusztán az autochton nemzeti iskola művészettörténeti konstrukciói, hanem olyan kapcsolatok is, amelyek az országon belüli, általános mintakép-szerepet játszó központokkal és régiókkal szövődtek. Gerevich Tibor mindenekelőtt az esztergomi műhely kisugárzásaira alapozta a magyar romanika utóvirágzásának azt a konstrukcióját, amelyben „A jáki templom a román építéstílus egyénien hangszerelt magyar változatának hatalmas szárnyalással zengő záróakkordja.”²¹ Azt a megállapítását, amely a 13. század építészetének alapvetően románkori jellegéről szól („Ha már Esztergomban a XII. század végén, Zsámbékon, Ócsán, Jákon stb. a XIII. század első felében gotizáló bimbók feslenek ki, s a súlyos falakba beékelődik egy-egy csúcsív, ez nem változtat jellegzetes román megjelenésükön...”), az építészeti organizmus tekintetében éppúgy helytállóan tekinthetjük, amint számolnunk kell az országos központokból kiinduló modernizációs törekvések követésével is.

Az alábbiakban ezeknek a bencés rendi építkezéseken játszott szerepével foglalkozunk. Célunk: áttekintés a művészettörténeti kutatás jelenlegi helyzetéről. A feladat nem könnyű, hiszen az utóbbi évtizedekben az emlékanyagra vonatkozó ismereteink lényegében stagnálnak; az értelmezések gyarapodásával nem tart lépést új emlékek és források feltárása. Ilyen szituációkból rendszerint felfedezések és leletek szokták kilendíteni a kutatást.

A művészettörténet-írás feladatát a stílustörténettel azonosító felfogás a regionális különbségekkel éppoly keveset tud kezdeni, mint stílusváltozatok és irányzatok pluralisztikus képével, hiszen célja az országos vagy nemzeti stílustörténet illetve az autochton fejlődéskép megalkotása. Nem véletlen, hogy a táji stílusváltozatok felismerésének egyik legfontosabb ösztönzőjévé az egyvágányú stílustörténetet felváltó pluralisztikus felfogás vált.²² Ennek jegyében a magyarországi művészettörténetben a központosítást megelőző korokban is uralkodó „centrifugális” értelmezésmód²³ helyét fokozatosan a centrum és periféria viszonyának kutatása váltja fel. Ez a hangsúlyeltolódás nemcsak a nyolcvanas-kilencvenes évek módszertani divatjának eredménye; ugyanennek az időszaknak az eredményei nyomatékosan hívták fel a figyelmet az országos központképződésnek első jelenségeire. III. Béla és utódai, mindenekelőtt II. András korai központosító törekvései igen hamar megtalálták reprezentációjukat II. Fülöp Ágost Párizsának művészeti formáiban. Felismerték már e gótika-recepciónak párhuzamosságát a német birodalmon belüli tartományúri reprezentáció hasonló törekvéseivel is.²⁴ Bizonyos, hogy „az ország közepén” az esztergomi királyi palota (s mellette a székesegyház, amelyek együttesében Bogyay Tamás még ceszaropapisztikus berendezkedés vonásait vélte felismerni²⁵), a pilisi reformkolostor és hamarosan az óbudai királyi vár körül szervezett *dominium* ezekre emlékeztet. Nehezebb kérdés, vajon (időrendi helyzetén kívül) mi különbözteti meg a magyar király reprezentációját a birodalom tartományurainak

²⁰ Kring 1934, 3. skk.

²¹ Gerevich T. 1938, 117.

²² Történetéhez, forrásaihoz ld.: Marosi 2000a, 10. sk.

²³ Erről ld. Marosi 1995, 173–184.

²⁴ Seeger 1997, 146, v.ö. (Pfalz és reformkolostor összefüggéseiről) uo. 9. sk., illetve (a tartományúri hatalom felfogásáról) uo. 167. skk.

²⁵ A kérdéshez legutóbb Bogyay 1993, 47. skk – korábban: Bogyay 1950, 112. skk.

törekvéseitől, továbbá az is, hogy a magyar arisztokrácia reprezentációja mennyiben fogható fel a németországi tartományurakéval párhuzamos jelenségnek.²⁶

A korai magyarországi gótika-recepciónak egyik, az itáliai quattrocento *all'antica*-stílus Mátyás-kori magyarországi alkalmazására kísértetiesen emlékeztető vonása az, hogy – legalábbis ismert emlékeinken – jórészt tagozat-architektúraként²⁷ jelenik meg. A 12. század végi korai s a 13. század eleji érett gótika modern szerkezetei nagyrészt az összefüggő falazat kontextusában, s nem a vázszerű építésmód új logikájának megfelelően jelennek meg, vagy a töredékek is eredetileg ilyen alkalmazásról vallanak. Nem véletlen, hogy e modernség felmutatásának leggyakoribb alkalmai az autonóm részstruktúra klasszikus középkori esetét jelentő portálok. Ugyancsak jellemző, hogy a 13. század első felének alighanem legprogresszívabb kőfaragó-munkája (nemcsak szobrászatát tekintve) Gertrudis királyné pilisi síremléke volt. Vitatható, hogy kolostorkerengők architektúráin kívül képviselték-e építészeti terek is ezt az újfajta stílust; leginkább az esztergomi székesegyház nyugati előcsarnokának rekonstrukciós elképzeléseiben,²⁸ a Szent István protomártír-templom kápolnaterének részletei alapján gondolhatunk erre, s egy valóságos katedrális-architektúra elképzelésének lehetősége áll a kalocsai II. székesegyház vizsgálatainak középpontjában is.²⁹ Mint építészeti kompozíciókat: téralkotásokat, tömegeik alakítását és felépítményük tagolását tekintve, a 13. század első felének magyarországi épületei a fent mérlegelt, lehetséges kivételektől eltekintve, a hagyományos stílustörténet terminusait alkalmazva, a „romanika” képviselőiként jellemezhetők. Ezen belül különösen egyszerű megoldások jellemzők a bencés templomépületekre: ez szolgált alapjául a „bencés templomtípus” történeti konstrukciójának. Régi megfigyelés ugyanakkor, hogy a tér- és tömegalkotás nagyobb változatossága az újabb, centralizált monasztikus rendeknél (nyilvánvalóan rendi szokásaik alapján) jelent meg.³⁰

A magyarországi 13. századi építészet típusválasztása a romanika építészeti típusaihoz való ragaszkodásában erősen emlékeztet arra a helyzetre, amely a német birodalomban alakult ki: ott elsősorban az Ottó-kor építészeti formáinak (két szentélyes templomépületek, a *Westwerk* formáinak megőrzése, két toronypár) követése, a helyi előzmények azonos típusban való megújítása jelentette a gótika-recepció keretét, s az építészeti gótika-recepció a császári hatalommal való tartományúri vagy főpapi ellenállás kifejezési formájává vált.³¹ Ennek a magatartásnak rokona az, amely Uros apátot is jellemezte Pannonhalma III. templomának építtetésekor. Ezt a magatartást a nyugati szentélyfal 13. századi megtartásának „rejtélyét” röviden tárgyaló monografikus tanulmány szerzője igen találóan minősítette historizáló alapállásnak („az ősi monostor tiszteletreméltó, szent elődököt látott maradványainak megbecsülése”).³² Pontosan kifejezi

²⁶ A magyarországi viszonyok (király – arisztokrácia) illetve az ausztriaiak (tartományurak: a Markgraf rangjáról a hercegségig emelkedett Babenbergerek – *ministerialisok*) egymással való összemérésén fáradozott, igen tanulságos eredménnyel: *Schwarz 1977*, 43. sk.

²⁷ *Feuer-Tóth 1978*, 146–152.

²⁸ *Tóth S. 2000a*, 126. különösen 23–24. jegyz.

²⁹ *Marosi 1984*, 152; *Takács 2000*, 305–335, különösen 308, 310 (a szentélyfej kerek pilléreinek feltevése), 322–324 (az „oszlopkoszorús pillértípus” szerepe a felépítményben). – A miénkhez hasonló következtetés: „Kalocsa tervezője a francia mintaképekkel szemben távolságtartó magatartást kezd tanúsítani, mihelyt az alaprajzról a felépítményre tér át.”: uo. 314.

³⁰ „Franciás ízlésű emlékek”: *Dercsényi 1956*, 70. skk.

³¹ A szituáció elemzésének találó címszavai: „Würde und Last der imperialen Tradition”, illetve: „zögernde Modernisierung der Bischofskirchen”: *Sauerländer 1990*, 330. skk, 336. skk.

³² *Takács 1996a*, 185, a historizáló magatartást és annak mentalitásbeli hátterét igen pontosan jellemző mondatokkal: „Pannonhalmán a tárgyi folytonosság lépést tartott az emlékezet és a hagyomány folyamatosságával. Transzponálások és interpolálások szövődtek a történeti és művészettörténeti rétegek közé, amint az ősi privilégiumlevelek szövegei is hagyományozódtak, szétválaszthatatlanul és organikusan egymásbanöttek az első három évszázad folyamán. Olyan, egyszerre régi és új művek jöttek létre, mint Szent István úgynevezett alapítólevele, vagy Uros apát temploma.”

Urosnak 1226-os „végredeletere”³³ is, amely tevékenységének lényegét újjáépítésben (*rehabilitatio*) illetve visszaszerzésben (*requisitio*) határozza meg, éppoly kötelező szerénységi formulaként (akárcsak az *Vros dictus abbas ... tamen indignus* intitulatio), mint mások (így pl. korábban Suger Saint-Denis-i apát) által is használt védekezésként.³⁴

Valójában a III. templom nyugati része, abban az állapotában, amelyről a lebontása előtt készült felvételi rajzok (**8. kép**)³⁵ tanúskodnak, maga is új kompozíció: 11. századi padlójának feltöltésével enyhítették a kriptatér mélységét,³⁶ s a kelet felé többszörösen emelkedő főhajóterrel való optikai kapcsolatában hangsúlyos momentummá vált bejáratának oszlopkötege (**V.62**).³⁷ Fölötte karzat emelkedett, amelyre átfutott a főhajó faltagolása. Az 1787-ben készült hosszmetesz-rajz különös, barokk-gótikus ízű szkematizálással³⁸ (túl)hangsúlyozta azt az egységet, amely a főhajó terében az árkádzóna fölött a keleti diadalívtől kezdve a karzat fölötti nyugati zárófalig a befejezés periódusában megvalósult.³⁹ Ezt az egységet három, hatsüveges boltozatú kettős s két nyugati keresztboltozatos szakaszból álló, konzolok fölött mintegy önálló térként lebegő felépítmény valósította meg. Csak virtuális az egység, s csak lebeg: a boltozatok magasságából mintegy leszállni látszik, s a főhajó terében is csak konzolokon talál támaszra a főhajó emelete. A szerzetesi kórusban a támaszrendszer egyes elemeinek (így az összetett pillérek frontális tagozatainak) konzolokról való indítása gyakran funkcionális kényszer: a stallumok elhelyezése teszi szükségessé. Pannonhalmán is ezek jelenlétéről tanúskodik a pillérek főhajó felőli oldala, s a nagyrészt meglévő magassági tagoláson kívül még a kórusok zárófalainak helyét is kimutatta a régészeti feltárás (**9. kép**).⁴⁰ E befejező építési periódus építészettörténeti értékelésében a vele a közelmúltban foglalkozó kutatók között nézeteltérések vannak. Magam a hatsüveges boltozás konzervatív jellegét, a fal mélységi tagolásának (trifóriumoknak, falfáratoknak) hiányát tartottam mérvadónak, a stílusnak a burgundi vagy ciszterci gótikába nyúló gyökereit tételeztem fel, s esetleg ausztriai emlékek közvetítő szerepével számoltam.⁴¹ Takács Imre vizsgálatai főképp az építészeti faragványok stíluseredetére vonatkoztak, s a periodizációjában negyedikként szereplő gótikus műhely kőfaragóinak eredetét a pannonhalmi építkezés pontos időbeli párhuzamát alkotó reimsi székesegyház műhelyére vezette vissza.⁴² A kétféle feltevéshez kétfajta datálási elképzelés is tartozik: az első szerint az 1224-es felszentelés nem jelenti szükségképpen az építkezés lezárását, a második szerint ez a munkák záródátuma. Takács Imre pontosan látja, hogy elméletének próbaköve „a pannonhalmi negyedik műhely viszonyának tisztázása az 1220-as évek második felében, vagy 1230 körül Bambergben, a *Fürstenportal* építésén felbukkanó reimsi tanultságú szobrászműhelyhez.” Szempontunkból jelentős e fejtegetést alátámasztó egyik megállapítás: „az azonos forrásból táplálkozó, klasszikus gótikus impulzus mindkét építkezésem ugyanazzal a késő román ízléssel és műhelygyakorlattal találta szembe magát.”⁴³ Ez a megfogalmazás mindenestre nem tételez fel ellentmondást kettőnk felfogása között: a faragványrészletek és az építészeti szerkezetek progresszív stílushelyzete nem zárja ki az építészeti téralkotás konzervatív jellegét. A faragványok és a kivitelezés periodizációs analízise arra is

³³ Így határozza meg királyi megerősítése is: *PRT I.* 92. sz., 682.

³⁴ *PRT I.* 90. sz., 680. sk., értelmezéséhez ld. *Takács 1996a*, 175.

³⁵ Az 1787-es felmérés (OL T 18 No 4/1-5): *Mons Sacer* Kat. VIII. 15, II. 116–120.

³⁶ V.ö. *László 1996*, 149. és 7. ábra, 158. sk.

³⁷ *László 1996*, 31. kép; uo. Kat. II. 12. sz., 281; vö. *Takács 1996a*, 220–222.

³⁸ Ábrázolásmódjának kritikájához – éppen a nyugati kripta metszetének kapcsán ld. *Mons Sacer* II. 119, v.ö. a nehezen feloldható ellentmondás alaprajzi vetületéhez *Takács 1996a*, 11–14. kép.

³⁹ A hosszmeteszetekhez *Marosi 1996a*, 1. kép, v.ö. *Takács 1996a*, 68. kép, ld. még uo. 61. kép.

⁴⁰ *László 1996*, 158. és 25. kép.

⁴¹ *Marosi 1984*, 150. sk.

⁴² *Takács 1996a*, 213. skk. és 224. skk.

⁴³ *Takács 1996a*, 227.

rávilágít, hogy a főhajófal felső részének konzolos elrendezés-terve már a kivitelezés korábbi fázisában is megvolt, s megépítésére – megváltozott boltozatterv keretében – részben a már elkészült vagy el is helyezett faragványok felhasználásával került sor.⁴⁴

A pannonhalmi III. templomépület modernségének egyik legizgatóbb – és a korszak művészettörténeti összképe szempontjából kétségkívül legfontosabb – kérdése az, vajon igazolható-e az itt elsősorban a kőfaragók reimsi kapcsolataival jellemezhető modernség azonosítása az ugyanebben az évtizedben a királyi udvar szolgálatában álló mesterek stílusával.⁴⁵ Az azonosítás nem teljesen magától értetődő: Pannonhalmán mindenekelőtt építészeti tagozatok, a pilisi ciszterci monostorban pedig elsősorban autonóm kőfaragómunkák, a Gertrudis-szarkofág és a gravírozott lovagi sírkőtöredék állnak rendelkezésünkre.⁴⁶ Uros apátnak a királyi udvar környezetében játszott – és az apátsága birtokainak visszavételéért, jogainak rendezéséért és tisztázásáért folytatott harcai idejének érdeknélkülinek nem mondható – politikai szerepvállalásán⁴⁷ kívül a kapcsolatról leginkább a pannonhalmi vörösmárvány-használat tanúskodik. Ez a vörösmárványnak nevezett gerecsei keménymész-kő alkalmazásának kezdeti szakaszában egyértelműen a 13. század elején már az esztergomi érsekség birtokában lévő tardosi bányákhoz kapcsolódó, a márványlapok és monolit oszloptörzsek megmunkálásának technikáját alkalmazó műhelyszervezet közreműködését tételezi fel. E speciális technológia eredményei olyan, polírozott állapotban porfirt idéző vagy helyettesítő épületagozatok, amelyeknek meglehetősen exkluzív terjedése luxuscikkékként való nagyra értékelésüket bizonyítja.⁴⁸ Viszonylag bőséges – és folyamatosan gyarapodó – adatokkal rendelkezünk a 13. század eleji „esztergomi márványfaragó műhely kész és félkész termékeinek” földrajzi elterjedtségéről, kevesebbkel arról, hogy ezek milyen mértékig voltak tipizálva (pl. padlóburkoló lapok, oszloptörzsek rendelkeztek-e jellegzetes méretekkel). Bizonyos azonban, hogy normális alkalmazási módjuk a féldrágakövek esetében szokásos befoglalás volt (kivételes példa a két, esztergomi és pannonhalmi *Porta speciosa*, amelyek különlegessége egész falburkolatoknak vörösmárványból való elkészítésében állt (10. kép). A technikai vonatkozások mellett kevesebb szó esik e tagolásmód stílárius jelentségéről, holott erre nézve igen pontos jellemzéssel szolgál Gervasius canterburyi krónikája a Lanfranc-féle anglo-normann templom, a Konrád prior által építtetett kórus, illetve a Guillaume de Sens által emelt székesegyház részletes összehasonlítása során.⁴⁹ E tagolási rendszernek (*fûts-en-delit*: „oszlopkoszorú”) mindenütt fontos eleme a különleges, színes kőzetfajták betétként való alkalmazása: *Purbeck „Marble”* az *Early English Style*ban, drachenfelsi trachit az Alsó-Rajna-vidéken és Limburg an der Lahnban, polírozott fekete palakő Bonnban, a még Nagy Ottó császár hozatta, az acheniakkal vetekedő *spoliumok* Magdeburgban.⁵⁰ A korai gótikus pillértechnikához tehát olyan reprezentatív értékek járulnak, amelyek e stílus életét annak valóságos történelmi érvényén túl meghosszabbították.

⁴⁴ V.ö. Takács 1996a, 67. és 68. színezett periodizációs ábráját, valamint uo. a 64. ábrát a C5-ös jelű árkádpillér periodizációjával.

⁴⁵ „A két emlék stílusforrásainak azonossága aligha lehet a véletlen műve”: Takács 1994, 27, – v.ö. uo. 24. skk.

⁴⁶ *Pannonia regia*, IV-21, 22. sz., 252. skk. és Takács 1994b, 248–251.

⁴⁷ Erről v.ö. Takács 1996a, 174. sk.

⁴⁸ Lövei 1992, 4–7, fontos megjegyzéssel arról, hogy „A vörös márvány használata ... egy, az uralkodó körüli szűk kör kiváltságának tűnik.”

⁴⁹ A pillérek magasságára, a megmunkálás módjára, a boltozatok sokaságára illetve minőségére (borda nélküli illetve bordás boltozatok), a tér osztására illetve egységére, a trifóriumok gyakoriságára vonatkozó megfigyelések sorában: „Ott egyetlen oszlop se volt márványból, itt számtalan”: ld. magyarul: Marosi 1997a, 121.

⁵⁰ E „dekoratív szinkretizmus” jelenségének (s a historizmus benne rejlő motívumainak) különös figyelmet szentel Sauerländer 1990, 334. sk.

Egyelőre kevés az alapunk ahhoz a feltételezéshez, hogy a Pannonhalmán alkalmazott boltozási eljárás maga is a régi épület befoglalva-megőrzésének eljárása lehetett, ahhoz hasonló, ahogyan pl. Suger apát hirdette Saint-Denis megszentelt épületének lényegében megőrzését, s ahogyan valójában az előző canterburyi székesegyháznak nagy részét, vagy a reimsi St. Remi hosszházát fenntartották a gótikus szerkezetek beljük építésével. Mindenesetre, Dávid apát épülete kerítő falainak a fennálló falakkal való azonosítása illetve az I. épület egy részének feltárása már olyan régészeti tényállást teremt, amelynek alapján ez a következtetés kézenfekvő.

Uros apát pannonhalmi III. templomának legközelebbi kortársa, a Csák nemzetség vértesszentkereszti monostorépülete sok tekintetben szembevetően rokon problémákat vet fel. Részletformálása, a királyi udvar építészetéhez fűződő rokonsága, a vörös márványanyagok itt is előforduló dekoratív használata sok tekintetben azonos építészeti kultúrához való tartozását idézi. Mint Pannonhalmán, itt is nyilvánvalóbbak a II. András korára tehető pilisi építkezésekhez, mint a III. Béla-kori Esztergomhoz fűződő rokonságok. Ezek inkább általános jellegűek, távoliak és közvetettek: nem véletlenül került szóba az „elvadult” jelző is ebben az összefüggésben.⁵¹ Reálisabbnak látszanak a pilisi kerengőhöz, mindenekelőtt az onnan származó zárókövekhez, továbbá az ócsai prépostsági templom és a kalocsai székesegyház rokon részleteihez fűződő kapcsolatok.⁵² E kapcsolatok feltevésének problematikus eleme az a dilemma, vajon az esztergomi kőfaragó-művészet autochton fejleményeivel van-e dolgunk, vagy a 13. század második évtizedében már a közép-európai környezetben is bőségesen előforduló korai gótikus emlékek által közvetített stílusvonásokkal. E szobrászati stílus összefüggései részletmotívumokon Vértesszentkereszttől az óbudai királyi palota portálján át a zsámbéki templom főhajófalának összefonódó sárkányokkal díszített falpillér-fejezetéig követhetők **(11. kép)**.⁵³ Magam Regensburg szerepét tételeztem fel; új, hasonló irányba mutató, salzburgi hipotézist legutóbb Takács Imre fogalmazott meg,⁵⁴ s Willibald Sauerländer nyomán⁵⁵ kézenfekvő az észak-olaszországi párhuzamok további nyomozása is.⁵⁶ Ezek az összefüggések a franciaországi korai gótikus stílus recepciójának abba az övezetébe vezetnek, amelyet – mindenekelőtt a figuraportál szempontjából – Claussen legutóbb „transzperifériaként” jellemezte.⁵⁷ A Claussen által tárgyalt jelenségcsoportban feltűnő egyrészt viszonylag régi mintaképek (így a chartres-i nyugati portáloknak) tartós hatása, másrészt, ezek eredeti jelentésének megváltozása helyi, jelentést hordozó formai hagyományok hatása alatt.

Vértesszentkereszten nem a monostor első templomának megújításáról, hanem a monostor déli részén új templom emeléséről volt szó. Ennek típusválasztását a kereszthajós elrendezés miatt régóta modernizációs jelenségnek szokás tartani. Nehezebb kérdés a szentély – gyakran háromkaréjosnak jellemzett – elrendezésének megítélése: a keleti apszis és a két oldalsó mellékapszis nagyságrend-különbsége kizárja a centrális elrendezésű párhuzamok érvényességét.⁵⁸ A vértesszentkereszti apátság legjelentősebb, meghatározó eleme lehetett belső építészeti faragványdíszének igen súlyos, a 12. századi „lombardo-comaszk” állatábrázolásainak világát idéző stílusa **(12–13. kép)**. A nyolcszögű

⁵¹ Marosi 1984, 94. sk.

⁵² Marosi 1984, 103. skk., új elem ez összefüggésben: a paksi Városi Múzeum kalocsai eredetű kapubéltetőredéke: értékeléséhez ld. Takács 2000, 316, Függelék 11. sz., 329. és 16–17. kép.

⁵³ Képek összevetése: Marosi 1984, 302–304, kép.

⁵⁴ Takács 2000, 316.

⁵⁵ Recenzió (Marosi 1984-ről): Cahiers de Civilisation Médiévale 19-1986, 289. és Sauerländer 1990, 394.

⁵⁶ Raffay 2000, 466. skk.

⁵⁷ Claussen 1994, 665–687.

⁵⁸ Az építészeti típust helyesen ítéli meg Kozák É. 1993, 48. sk., mégis kötelességszerűen felsorolja és a Szent Kereszt-titulusra vezeti vissza a háromkaréjos analógiákat, uo. 89. skk., v.ö. már: Marosi 1984, 164.

hosszházpillérek fejezeteinek ábrázolásai határozottan régies, nem-gótikus formavilágot képviselnek; éles ellentétben a kapuzatok szobrászatával; viszont nyilvánvalóan nem stílusok, hanem ábrázolási szándékok különbségéről van szó. Vértesszentkereszten a hosszház nyolcszögű pilléres árkádsorát (mindössze három boltszakasznyit) a boltozatnak hasonló szerkesztése fogta térbeli egységbe, mint Pannonhalmán a földszinti árkádokat. Pannonhalmán azonban a főhajó felső térrészét a hajóárkádok ívei közötti felületig lenyúló konzolok hordozzák; Vértesszentkereszten a konzoloknak a nyolcszögű pillértörzsekre való lenyúlása nem igazolható.⁵⁹ Inkább tételezhető fel a vértesszentkereszti pillértípus rokonsága a figurális dísz nélküli ócsaival – kevésbé a nyolcszögű pillérek fölött induló falpilléreket mutató, épületplasztikájának elnagyoltabb kvalitása következtében is távolibb aracsival.⁶⁰ A kérdés az esztergomi III. Béla-kori műhely hagyományának két feltételezett összetevőjét, a nyolcszögű pillértípust s a konzolokon lebegő boltozatok iránti előszeretetet érinti.⁶¹ Az előbbi valószínűbb, az utóbbira csak a Kalocsáról és Vértesszentkeresztről is származó konzolok alapján következtethetünk (Aracs esetében csak a főhajó két végén található konzolra támaszkodó boltozati bordaíndítás).⁶²

A főhajófal kétfázisú, árkádsorból és a gádorfalat áttörő ablaksorból álló tagolási rendszere (s az árkádsor fölötti tagolatlan falsík) a 13. századi, a romanika tagolási rendszeréhez ragaszkodó bazilikális templomok leggyakoribb tagolási rendszere. Feltehető, hogy a 12. század végi esztergomi építkezéseken megjelenő, párizsias eredetű műhely olyan, a főhajópilléreket nyolcszögű tömbökként önállósító tagolási típust honosított meg, amelyben a hosszház árkádsora a felső részekről esztétikailag elválasztva, lábataként jelent meg. E feltehető tagolási rendszer összefüggéseit egyelőre csak igen erős hipotetikus jelleggel lehet rekonstruálni. Feltevésének további problémája: a királyi udvar környezetének építészeti hagyománya is legalább két stílusváltozatot mutat fel a 12. század utolsó évtizedétől a 13. század első harmadának végéig. Hiányoznak a kritériumok annak megállapításához, vajon e két generációnyi időszakban folyamatos magyarországi fejlődés zajlott-e le, vagy a művészeti kapcsolatokban is váltás következett-e be.

Kétségtől az imént említett második generáció bencés építészetének fontos jelensége egy sor bencés monostor kerengőjének építése. Emlékanyagának összefüggéseit Takács Imre nagy vonalakban regisztrálta s már rámutatott a kolostorok ekkori újjáépítésének valószínű fő okaira, a IV. lateráni zsinat reformrendeleteire is.⁶³ Az emlékeknek a monolit (olykor vörösmárvány) oszloptörzsekkel alakított, általában a 13. század első harmadára datálható szerkezetekkel való stílusrokonsága nyilvánvaló.⁶⁴ Az emlékek jellegzetes konstrukciós sajátosságai alapján jól elkülöníthetők; rekonstrukciójuknak feltételei különbözők, datálásukra közvetlen írott forrás eddig nem kínálkozott. A refektórium-portálban⁶⁵ alkalmazott vörös márvány betétszlopok alapján is viszonylag jól datálható a pannonhalmi (14–15. kép),⁶⁶ részleges helyszíni rekonstrukcióhoz is elegendő támponttal szolgált a somogyvári (V.57),⁶⁷ jellegzetes

⁵⁹ E feltevés története: *Sedlmayr 1970*, 4–5. ábra. Cáfolata: *Marosi 1984*, 154, újbóli – ezúttal szöveges – megerősítése: *Kozák É. 1993*, 47, valamint 127. jegyz.: „A tervező [Sedlmayr János] megfigyelése. Analógiaként Pannonhalmát említi.”

⁶⁰ V.ö. *Tóth S. 1998*, 61.

⁶¹ *Marosi 1984*, 152. sk.

⁶² Eszerint téves megfogalmazás: „über den Achteckpfeilern das Gewölbe ebenso von Konsolen getragen wurde, wie in den Winkeln”: *Marosi 1984*, 154.

⁶³ *Takács 1994a*, 24.

⁶⁴ *Marosi 1984*, 106 sk.; *Takács 2000*, 322, v.ö. 33–36. kép.

⁶⁵ *H. Gyürky – Gergelyffy – Köfalvi – Sedlmayr 1963*, 121–169; *Marosi 1984*, 112.

⁶⁶ *Mons Sacer* Kat. II. 22. sz., 301. sk.

⁶⁷ *Levárdy 1968*, 178. sk., azzal a feltevessel, hogy a kerengő építésére az apáti szék betöltése körül 1204-ben lezajlott és III. Ince pápa elé vitt vizsály során bekövetkezett pusztítás adott okot. V.ö. *Marosi 1972*, 93–

töredékek tanúskodnak a pécsváradinak meglétéről (V.61),⁶⁸ s ugyancsak a jellegzetes töredékek teszik lehetővé a szermonostorinak elképzelését.⁶⁹ Ez utóbbi kőanyagának a tatárjárás utáni másodlagos felhasználásai⁷⁰ igazolják 1241-et mint *terminus ante quem*. A pilisi ciszterci apátság kerengője nemcsak a konstrukciós és tagolási típus középponti emlékének látszik, hanem kronológiai tekintetben is a viszonylag jól datálhatók közé tartozik.⁷¹ A felsorolt maradványok alapján meglehetősen nagy típusbeli és technológiai egyformaság képét kapjuk; de az épületornamentika stílusa a különböző emlékeken korántsem azonos. A somogyvári kerengőt figurális fejezetek (V.57), reliefek díszítették, s belőle egy nagy méretű, álló figura magasreliefje is előkerült (16–17. kép),⁷² a szeri kerengő oszlopszobros volt (V.40–41). Sem Somogyvár, sem Szer esetében a minőség nem valószínűsíti a közvetlenül francia eredetet; mindkét esetben a stílárius mintakép is régebbi, még 12. századi lehetett. Egyező helyzetükön kívül a két figurális dekorációt műhelyközösség valószínűleg nem fűzte össze.

Ezek a 13. század eleji bencés kerengők meglehetősen nagyszabású (a kis méretű templomokhoz képest szokatlanul nagy), viszonylag költséges építészeti feladatot jelentő, zárt kolostorépületek részei. Nagyjából egyidejű (és különösen addig kimutatható *quadrupliciter* csak ritkán rendelkező monostorokhoz képest viszonylag tömeges) megjelenésük a ciszterci rend példájával és egyben a rendezett kolostori életmód szándékával magyarázható. Éppen ezek a IV. lateráni zsinat határozataiból s az azok megvalósítását szorgalmazó pápai iratokból következő legfontosabb reform-elvek. Az 1215-ben hozott határozatok a rendi fegyelem megerősítését a ciszterciek központosított szervezetének mintájára, a ciszterci rend képviselőinek tanácsaival, az egyháztartományonként és háromévenként tartandó káptalanok intézményének bevezetésével kívánták elérni.⁷³ Ugyanezen a zsinaton, amelyen Uros apát is részt vett, a püspökök és a rendi *visitorok* gondjaira bízta a kolostorok érdekeinek védelmét a világiakkal szemben: ez ugyancsak a magyarországi bencés monostorok működésének egyik kulcskérdését érintette. A zsinat által hozott intézkedések megtételét azután III. Honorius pápa rendelte el, 1225. február 13-i keltű bullájában, amelyben elrendelte a magyarországi rendi káptalannak a madocsai kolostorba való összehívását két ciszterci apát jelenlétében, s ezzel a pécsvárad és bulcsi bencés apátot bízta meg. Ezt a rendelkezést újította meg a tatárjárás után, három *visitor* kijelölésével IV. Sándor pápa, Anagninban 1256. október 10-én kelt bullájában,⁷⁴ s ugyanerre hivatkozott Avignonban, 1332. június

103; v.ö. Szent László és Somogyvár. In: Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Kaposvár 1992, 268. skk.

⁶⁸ *Pannonia regia*, IV-12, 13. sz., 241. sk.

⁶⁹ *Marosi 2000*, 107–122.

⁷⁰ Az újjáépített kerengő alapfalaiban: *Trogmayer 2000*, 92, illetve: *Horváth F. 1975*, 348, újabban: *Dél-Alföld* 127–132.

⁷¹ *Pannonia regia*, IV-7–9. sz. javasolt datálása: 1200–1220 között.

⁷² *Pannonia regia*, IV-14. sz. – Nem teljesen világos e szobortöredék viszonya a kerengő faragványainak stílusával egyértelműen összetartozó Madonna-torzóhoz illetve a „románkori” stílusú, „pécsies” reliefekhez, amelyekről nem szükségszerűen választja el akkora időköz, mint az idézett katalógus kronológiai jelzéseiből következnek: reliefek: 1170–90; szobortorzó: 1200 körül; kerengőtöredékek és Madonna-torzó: 1210–1220. Megjegyzendő: az arkangyal-relief (kat. I-76. sz.) klasszicizáló fejformálása egyáltalán nem idegen egy klasszicizáló Antelami-típustól (pl. ifjúfejek: Február és Március Parma, székesegyház: *Quintavalle 1990*, Kat. 27b: 169 és 27c: 271, angyalok, Parma, székesegyház: uo. 28a: 303 és 28b: 304 és 305 – Ez utóbbiaknak drapériastílusa jó párhuzam a somogyvári álló figuratöredékhez is. Az Antelami-körre való utalás a somogyvári Madonna-torzó stílusának egyik származtatási lehetősége is (*Pannonia regia*, IV-16. sz., 244. sk.).

⁷³ *PRT* II. 8. sk.

⁷⁴ *PRT* II. 28. sz. 297.

22-én XXII. János is, az elmaradt országos káptalanok összehívását a pannonhalmi és a garamszentbenedeki apátokra bízva.⁷⁵

III. Honorius bullája a bencés kolostori rend gazdagon kidolgozott, a Szentírás helyeire való sokoldalú utalásokkal⁷⁶ díszített, az allegorizmus minden eszközével kidolgozott ideálképét állítja szembe a romlás állapotaival. A szerzetesek ideális kolostorépülete mögött – jóllehet az első idézet Jézus, Sirák fia könyvére vonatkozik (Eccli 24,5: „Én a Fölségesnek szájából születtem”) – a Bölcsesség házának képe (Prov. 6,1) rejlik. Ennek ellentéte a bábeli torony (*Construxerunt etenim in loco deliciarum turrem Babel*), amely tele van sárkányokkal, struccok tanyája, ahol majmok ugrándoznak, baglyok huhognak, és szirének szólnak. – Tudomásunk szerint a romanika szörnyikonográfiájának egyetlen, Magyarországon kimutatható interpretációja ez, amelyben a fantázialények és monstroomok mint a reguláris élet romlásának torzképei jelennek meg. Ezzel szemben a Bölcsesség uralma alatt álló kolostor a paradicsom képe, amelyben immár nem az első, hanem a második Ádám képére teremtett emberek élnek. A kolostor négy szárnya a négy kardinális erényt jeleníti meg: a káptalantermet magába foglaló keleti szárny az igazságosságé, a déli a refektóriummal a mértékletességé, a nyugatit a *fortitudo*, északról „ahonnan a rossz terjed el a földön”, a bölcsesség védelmezi. Azt a paradicsomkertet, amelyet Szent Benedek regulája teremtett, a kapunál az istenfélelem és a szeretet által őrzött erős falak zárják el a világtól, benne gyönyörű édes és illatos gyümölcsöket hozó fák nőttek, amelyek ágakkal Libanon cédrusait is beborították.

A magyarországi művészettörténetben általában, kiváltképpen a középkoriban ritka eset, hogy ezúttal egy építészeti forma pontos programadó forrását, jelentésének kulcsát ismerjük és idézhetjük a szabályos bencés kolostorépületek 13. századi elterjedésének magyarázatául. A III. Honorius-bulla filológiai feldolgozását egyelőre nem ismerjük, de kétségtelen, hogy kidolgozott szimbolikája visszavezethető arra az allegorikus liturgikus irodalomra, amelynek egyik nagy és tartós középkori hatású műve éppen III. Ince liturgikus kézikönyve, a *De sacro altris mysterio* (1198 előtt). Másrészt, előzményei a szerzetesi reformnak az ideális kolostorral⁷⁷ foglalkozó olyan, kidolgozott allegóriái, amilyen mindenekelőtt Hugo de Folieto *De claustro animae* című műve.⁷⁸ A magyarországi bencés építkezések utolsó virágkoráról egy olyan, magas röptű szellemi reformmozgalom megépített emlékei tanúskodnak, amelyek egyben e véghez soha nem vitt reform különösségére is figyelmeztetnek: a materiális építés megvalósult - a spirituális újjáépítés azonban elmaradt.

⁷⁵ PRT II. 105. sz. 370. sk.

⁷⁶ PRT I. 76. sz. 663–667; a kiadás lábjegyzetei adják a bibliai idézetek apparátusát.

⁷⁷ Ez irodalomnak különös, az allegorikus értelmezéstől tartózkodó terméke Clairvaux kolostorának 13. századi leírása az Aube folyó vizének munkáját a kolostor vízvezetékein és csatornáin keresztül követve: *Descriptio positionis ... monasterii Claraevallensis*, ld. *Mortet – Deschamps* 1929, N° VII/2, 28. sk.

⁷⁸ Szemelvények a *De claustro animae*-ből: *Mortet – Deschamps* 1929, N° XXXVI, 91. skk., különösen Lib. II, c. IV: *Ut aedificatio fratrum extra cohabitationem saecularium fiat et sit modesta*, i.h. 93. sk. (A szemléletével egyező Petrus Cantoris *Verbum abbreviatum* c. summájának *Contra superfluitatem aedificiorum* c. fejezetét újabban idézi: *Takács 2000*, 305. – A reformtörekvések gótika-kritikája a magyarországi recepciónak nem lebecsülendő háttere!) Másik, a laikust jelképező sólyom és a szerzetest jelképező galamb párhuzamára épített allegóriáját részletesen elemezte: *Ohly 1977*, 32–92.